

Edvīns Evarts, Juris Pavlovičs.
*Ikdienas dzīve Latvijā
 nacistiskās Vācijas okupācijas
 laikā 1941–1945.* Rīga:
 Zinātne, 2016. 367 lpp.: il.
 ISBN 978-9934-549-23-6

Pagājušā gada nogalē apgāds “Zinātne” laida klajā Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta pētnieka Edvīna Evarta un krātuves asistenta Jura Pavloviča grāmatu “Ikdienas dzīve Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā 1941–1945”. Recenziju par šo darbu lūdza uzrakstīt žurnāla “Domuzīme” redakcija,¹ tomēr žurnāla formātā ir problemātiski uzrakstīt aptverošu

recenziju, tādēļ recenzijas izvērsto formātu piekrita publicēt institūta žurnāls.

Otrā pasaules kara laika norises Latvijā joprojām ir viena no tēmām, kas spējīga uzrunāt sabiedrību, jo tieši šajā laikā tika pārtraukta Latvijas sabiedrības un valstiskuma normālā attīstības gaita. Lai arī par šo periodu ir tapuši daudzi pētījumi, tomēr aizvien ir daudzas tēmas, kas vēsturnieku uzmanībai ir gājušas secen. Jāpiekrīt grāmatas autoru viedoklim, ka viena no šādām tēmām ir arī ikdienas dzīves vēsture, ko līdz šim aizsegušas politiski aktuālākas tēmas (17. lpp.). Tomēr par to, kas ir “ikdienas dzīve”, šķiet, pašiem autoriem nav bijis vienots viedoklis, tāpēc dažādās vietās tā skaidrota citādi.

Grāmatas sākumā autori ar to sapratuši “sadzīviska rakstura ikdienas soli, kas skar plašus iedzīvotāju slāņus” (18. lpp.). Jāsaka, ka skaidrojums ir tautoloģisks un nesaprotams. Arī tālākais skaidrojums par to, ka ikdiena esot “sadzīve – saimniecība un kultūras dzīve”, prasās pēc paskaidrojumiem, vai saimniecisko un kultūras vēsturi var skatīt kā ikdienas vēstures sastāvdaļas? Vai autoru nosauktie “ikdienas dzīves jautājumi” – iedzīvotāju pārvietošanās, iespējas saņemt medicīnisko, juridisko

¹ Kaspars Zellis (2017). Ikdienas meklējumos. *Domuzīme*, 2, 53. lpp.

vai cita veida palīdzību, iedzīvotāju noskaņojums utt. patiešām ir jātver kā ikdiena?

Dīvaini, bet desmit lappuses tālāk autori jau sniedz citu ikdienas dzīves definīciju, ar to saprotot “cilvēku sabiedrības ietvaros veikto darbību kopumu, ko raksturo regulāra neapzināta atkārtotamība” (28. lpp.). Lai arī autori sola izskaidrot šīs definīcijas pamatojamību, tomēr to var rast tikai vienā atsaucē uz sociālpsihologa Džona Barga (*Bargh*) personas ikdienas darbību definīciju (31. lpp.), bet bez norādēm, ka autori šo skaidrojumu būtu pārņēmuši no viņa un kādēļ šis skaidrojums ir labākais pētījuma ietvaros, kaut iepriekš ir ticis uzsvērts, ka autori ikdienas vēsturi skatīšot tikai no “vēstures viedokļa” (12. lpp.).

Šī teorētiskā nenoteiktība padara neskaidru pētījuma objektu, kas ļāvis autoriem zem ikdienas dzīves plīvura palikt ļoti daudzas un dažādas tēmas, kas vairāk iederētos saimnieciskās vēstures (reprivatizācija) vai kultūras vēstures (grāmatniecība) pētniecībā. Autori ir snieguši vispārīgu pārskatu par ikdienas dzīves teorētiskajām nostājām un historiogrāfiju. Diemžēl šī nodaļa ir aprakstoša, nevis analizējoša, lai parādītu, no kuriem teorētiķiem ir vai nav iespaidojušies autori. Svarīgi jau šajā nodaļā nevis dot aprakstu tematikai, ko izvēlējušies pētīt ikdienas dzīves pētnieki, bet analizēt, kā viņi savos darbos ir sapratuši šo sociālo fenomenu.

Pētījumos pastāv liela dažādība konceptuālajā izpratnē. Ir pētījumi, kur ikdienas dzīves vēsture vairāk tiek saprasta Brodēla koncepcijas ietvaros, kur pagātne tiek uzskatīta kā t.s. *longue durée* – ilgo laikmetu nomaiņa. Šos laikmetus raksturo sadzīviski ikdienišķās struktūras, kurās noteikta laikmeta cilvēki dzīvo un darbojas. Pie šīm struktūrām Brodēls pieskaitīja gan ģeogrāfiskos, gan klimatiskos faktoros, kā arī cilvēku darbu un spēju nodrošināt savas vajadzības. Lai atklātu šīs struktūras un noteiktu to transformācijas, bija nepieciešams saprast cilvēku mijiedarbību, to vērtības, attieksmi pret ģimeni, reliģiju utt.² Lai arī autori tieši nenorāda uz savu “brodelismu”, tomēr to viegli nojaust gan tēmu izvēlē, gan pēc netiešām atsaucēm uz meklēt “*longue durée*” (33., 36.–37. lpp.) reģiona vēsturē. Šāda pieeja ir raksturīga virknei viduslaiku un agro jauno laiku pētnieku, kas jau tradicionāli operē ar lielākiem hronoloģiskajiem nogriežņiem – bet, vai tā būtu izmantojama arī 20. gs. vēstures ikdienas struktūru meklējumos, manuprāt, ir strīdīgs jautājums. Tās

² Fernand Braudel (1985). *Civilization and Capitalism 15th–18th Century. Vol. I. The Structures of Everyday Life. The Limits of the Possible*. London: W. Collins Sons.

metodes un teorijas, kas der tradicionālo, nosacīti stabilo sabiedrību izpratnei, ne vienmēr sevi attaisnos mūsdienā, ātri mainīgo sabiedrības procesu izpratnē.

Pētnieciskā paradigma, kas balstās uz franču sociologa Mišela de Serto (*de Certeau*) konceptu par ikdienu kā sabiedrības taktiku kopumu, ko cilvēki rada, lai dzīvotu, pieņemtu vai pretotos varas radītajām stratēģijām,³ šķiet, spētu vairāk atsegt sabiedrības ikdienas dzīvi okupācijas apstākļos.⁴ Tāpat lieti derētu itāļu un vācu vēsturnieku piedāvājums ikdienu pētīt caur mikrovēstures vai t.s. ikdienas vēstures (*Alltagsgeschichte*) prizmu,⁵ kas paredz pētīt mikrolīmenī – dzimtas, ciema, pilsētas, rūpnīcas utt. robežās, tādējādi atsedzot parasto cilvēku dzīvi darbā un ārpus tā, konfliktus un sadarbību, pārdzīvojumus, atmiņas, mīlu, naidu un cerības. Diemžēl grāmatas saturs neatbilst nevienai no šīm paradigmām un vairāk lidzinās atsevišķiem aprakstiem par ļoti dažādām tēmām.

Pieeju ir daudz, un es neredzu iemeslus, kas padarītu tos vai citus teorētiskos risinājumus par labākiem vai sliktākiem ikdienas dzīves aprakstīšanā un analizē. Jo plašāka un daudzveidīgāka būs pētnieku teorētiskā pieeja, jo daudzšķautņaināka atsegsies ikdienas dzīve. Tomēr, rakstot pētījumu, pētniekam jābūt skaidrībā par to, ko viņš pēta.

Pētījumam ir arī dots “metodoloģisks uzdevums” – “1941.–1944. gada Latvijas ikdienas dzīves tipoloģizācija”, kas nozīmējot to, ka darbam būšot “aprakstošs raksturs, neizvirzot tālejošus teorētiskus secinājumus attiecībā uz perioda vietu 20. gadsimta vēstures kopainā” (36. lpp.). Ko tas nozīmē? Ikdienas dzīves tipus, tos nosakošos kritērijus un iespējamās alternatīvas man grāmatā neizdevās atrast. Varbūt ar “tipiem” ir jāsaprot monogrāfijā aprakstītās tēmas? Bet arī pamatojumu tam, kāpēc tās un ne citas tēmas ir izpelnījušās pētnieku uzmanību, grāmatā nespēju atrast.

Neskatoties uz izvēlēto teorētisko konceptu, ikdienas dzīvi parasti mēģina rekonstruēt, balstoties uz politiskajā vēsturē nenovērtētām avotu

³ Michel de Certeau (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.

⁴ Līdzīgu pieeju varam atrast baltkrievu vēsturnieka Jevgeņija Grebeņa monogrāfijā. Sk.: Evgenii Greben' (2016). *Grazhdanskoe naselenie Belarusi v usloviiakh nemetskoj okkupatsii (1941–1944)*. Minsk: BGATU.

⁵ Alf Lüdtkke (1995). What is the History of Everyday Life and Who Are Its Practitioners? In: Alf Lüdtkke. *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton: Princeton University Press, pp. 3–41.

kopām, kurās atklājas nevis tikai politiskās varas dotie vērtējumi par sabiedrību, bet pašas sabiedrības kopienu un indivīdu radītās pagātnes liecības, kas ļauj skatīt pagātni “no apakšas uz augšu”. Protams, liela loma šeit ir individuālajām liecībām – dienasgrāmatām, atmiņām, intervijām. Jāsaka gan, ka to izmantošana grāmatā ir neliela, autori ir balstījušies uz publicētajām atmiņām, praktiski nav izmantota ļoti bagātīgā mutvārdu vēstures avotu bāze, par kuras nozīmību autori ir atsaukušies pozitīvi (35., 39. lpp.). Domāju, grāmatas saturs un autoru viedoklis mainītos, ja vairāk tiktu izmantoti zemāko administratīvo iestāžu, saimniecības uzņēmumu, pagastu fondi, kā arī jau minētie mutvārdu vēstures avoti.

Pēc grāmatas pirmās daļas, kas veltīta teorētisko jautājumu ieskicēšanai, avotiem un historiogrāfijas apskatam, seko pētījuma pamatnodaļas. Tās ir piecas.

Grāmatas otrā nodaļa ir nosaukta “Sabiedrība”, un tā sastāv no četrām apakšnodaļām, kurās iztirzāti jautājumi par Latvijas sabiedrības sociālo struktūru un hierarhiju, par iedzīvotāju noskaņojumu okupācijas apstākļos, kara laika bērnību, dzimumdzīvi un tikumību. Aplūkojot šo struktūru, rodas jautājums: vai tiešām šīs tēmas spēj rekonstruēt Latvijas sabiedrību kara laikā? Vai tā nav pārlietu vienkāršota? Vai pēc bērnības gadiem sabiedrību var raksturot tikai jautājumi par dzimumdzīvi un tikumību? Kur paliek citi sabiedrību raksturojošie vecuma, dzimtes, etniskie, profesionālie, reģionālie, sociālie utt. līmeņi?

Apakšnodaļā “Sociālā struktūra un hierarhija” autori ir centušies sniegt savu redzējumu, kā mainījusies sociālā hierarhija okupācijas apstākļos, dēvējot to par “hierarhijas” krīzi, ko izsaukusi gan paaudžu ierasto attiecību pārtrūkšana, gan attieksmes maiņa pret negodīga vai noziedzīga dzīvesveida ļaudīm. Šī hipotēze ir interesanta, tomēr tā neatsezd ne sabiedrības struktūras, ne arī daudzveidīgās hierarhijas šajā struktūrā. Nesniedzot pierādījumus un salīdzinājumus tam, kāda bija Latvijas sociālā struktūra pirms kara, kāda kara laikā un pēc tā, grāmatā esošais minējums, ka nacisti aiz sevis atstājuši sagrautu Latvijas sociālo struktūru, ir neko nepierādošs (58. lpp.). Autoru apgalvojums, ka “vācu laikā” uzaugušie pusaudži pirmie atteikušies atzīt savus vecākus par autoritātēm, apstiprinot to ar Jāņa Škapara atmiņām, kā Kurzemes pusaudži kara laikā rakuši ierakumus, manuprāt, ir jocīgs un neizprotams (57. lpp.).

Apakšnodaļā par iedzīvotāju noskaņojumu autori sniedz vispārēju ieskatu iedzīvotāju noskaņojama izmaiņās. Noskaņojums ir emocionāla

rezonanse uz apkārtējās vides, tajā skaitā arī vācu politikas izpausmēm. Tādēļ īpaši nav saprotama šīs nodaļas atšķiršana no citām nodaļām, kurā raksturota gan informācijas telpa, gan arī reakcija uz nacistu okupācijas politikas izpausmēm. Piedevām autoru vēlme vispārināt dažu indivīdu vai sabiedrības grupu noskaņojumus uz visu Latvijas sabiedrību ir nepamatota. Ne tikai noskaņojumi, bet arī citi ikdienas dzīves aspekti dažādām sabiedrības kopienām bija atšķirīgi. Tāpēc viena darba ietvaros visas Latvijas sabiedrības ikdienu nav iespējams rekonstruēt. Ikdienas dzīves norises pilsētniekiem taču atšķirās no lauciniekiem, elites pārstāvjiem no “mazajiem cilvēkiem” utt. Tāpēc mēģinājumi attiecināt secinājumus uz visu Latvijas sabiedrību ir spekulatīvi, un visumā tie veido tādu pašu naratīvo praksi, pret kuru iestājas ikdienas dzīves pētniecība.

Autori arī aprakstījuši, kā krievu bēgļu un karagūstekņu klātbūtne ir iespaidojusi sabiedrības noskaņojumu. Tomēr vai šīs jaunās kara laika sociālās realitātes neprasītos pēc atsevišķa stāsta? Vismaz krievu karagūstekņu darba izmantošana Latvijas laukos samērā daudz ko spēj liecināt gan par jauninājumiem sociālajā struktūrā, gan par nacistu politikas taktikām, gan par vietējo iedzīvotāju attieksmi un attiecībām ar karagūstekņiem.

Trešā apakšnodaļa “Kara laika bērnība” darbā esot iekļauta, jo Latvijā trūkstot atbilstošu zinātnisku darbu un tēma esot nozīmīga (ar ko? – K. Z.) “vācu laika” sadzīves aprakstā (79. lpp.). Es piekristu, ja paralēli autori sniegtu arī citu vecuma grupu ikdienas aprakstu. Kaut vai jautājumi, kas skāra vecu ļaužu un pensionāru problemātiku, bija aktuāli arī kara laikā.

Ceturtās apakšnodaļas nosaukums “Dzimumdzīve un tikumība” ir visumā maldinošs, jo nodaļā risinātā tematika ir seksualitātes normas un tīkluma problemātika. Pilnīgi nesaprotams man ir jēdziens “ikdienas seksualitāte”, kurai, kā atklājas darbā, arī esot “viedoklis” (114. lpp.)! Nodaļā neatradīsim jautājumus, kas skar cilvēku intimitātes transformācijas kara laika apstākļos. Tā vietā ir aprakstīti valdošie diskursi par tīklību, kāda bija okupācijas režīma politika attiecībā pret seksualitāti, kā arī virkne autoru pieņēmumu, kas prasītos pēc pierādījumiem. Apgalvojums, ka “nekaitīgu vājpērātīgo skaitā ierindotie transvestīti bija krietni pazīstamāki par homoseksuālistiem” (112. lpp.), kas tiek pierādīts ar atsauci, kuru pārbaudot izrādās, ka runa ir par 1952. gadā nacionālo partizānu nepieņemto Vīciema milici – transvestītu, manuprāt, ir apzināta spekulācija.

Patvarīgais spriedums, ka viendzimuma attiecības “atradās ārpus ikdienas dzīves sfēras” (112. lpp.), tikai vēlreiz pierāda, ka autori lielā mērā nav sapratuši, kas ir ikdienas dzīves vēsture un kādi ir tās uzdevumi. Ja par homoseksuālismu nerunāja un nedrukāja avīzēs rakstus, tad tas nenozīmē, ka tā nebija. Atrast un atklāt iepriekš noklusēto un nepamanīto – tas ir ikdienas dzīves vēstures uzdevums. Autoru argumentu, ka vairumam cilvēku nebija priekšstata, kādas ir viendzimuma attiecības, var pavērst arī pret apakšnodaļā aprakstītajiem publiskajiem namiem. Ja vairums Latvijas iedzīvotāju nebija bijuši publiskajā namā, tad jau arī to nebija ikdienas dzīvē? Piedevām jājautā: kā autori ir izskaitļojuši vairuma cilvēka priekšstatus par homoseksualitāti un citiem jautājumiem, par ko grāmatā ar lielu pārliecību tiek runāts?

Grāmatas trešā nodaļa “Ienākumi un sadales sistēma” stāsta par to, kur un cik pelnīja cilvēki, kā okupācijas vara organizēja pārtikas un preču sadali, kā arī par vācu laika neatņemamu sastāvdaļu – melno tirgu. Bet īsti nav saprotams, kur parādās ikdiena, – es teiktu, ir izēmēts ikdienas dzīves saimnieciskais fons. Tikpat labi šī nodaļa varētu kalpot kā pētījuma daļa par nacistu okupācijas režīma saimniecisko politiku.

Ceturtajā nodaļā “Likumi un pakalpojumi” skatīti jautājumi, kas skar gan jurisdikcijas un tieslietu problemātiku, gan reprivatizācijas, transporta un veselības nodrošināšanas jautājumus. Arī šeit mēs vairāk atradīsim galvenokārt okupācijas režīma politikas un tās izpausmju aprakstu šajās ļoti dažādajās jomās. Piektajā nodaļā ar lirisku nosaukumu “Kultūra un garīgā pasaule” autori skata “masu kultūru un vidusmēra (?! – K. Z.) cilvēku garīgās intereses” (238. lpp.). Apakšnodaļās tiek stāstīts par presi, radio un baumām, par kino, teātri, grāmatniecību, sportu un reliģisko dzīvi. Man būtu daudz par ko diskutēt un norādīt uz kļūdām autoru uzskatos par preses lomu, par provinces preses “izolētību”, par Latvijas sabiedrības radio klausīšanās paradumiem, par iznīcinātajiem “*Deutsche Zeitung im Ostland*” eksemplāriem utt., tomēr tas, šķiet, bija jādara monogrāfijas apstiprinātajiem recenzentiem Gatim Krūmiņam un Jurim Ciganovam vai arī Latvijas vēstures institūta Zinātniskajai padomei, ar kuras lēmumu monogrāfija tikusi publicēta.

Grāmatas pēdējā nodaļa saucas “Aplenkās Kurzemes ikdiena”. Es negribētu ieslīgt neauglīgās diskusijās par to, vai Kurzeme 1944./1945. gadā bija “katls” vai “cietoksnis” vai arī “aplenkta”, tomēr krasi jānoraida autoru uzskats, ka tā bija “izolēta” (277. lpp.), jo jūras un gaisa sakari ar Vāciju intensīvi notika līdz par armiju grupas “Kurland” kapitulācijai. Manuprāt, pārmaiņas cilvēku ikdienā nacistu okupētajā Latvijā sākt skatīt, tikai

sākot ar 1944. gada oktobri, ir visai nepārdomāti. Domāju, izšķirošais faktors pārmaiņām bija frontes tuvums, nevis ģeogrāfiskā vieta. Vai pētījums nebūtu aptverošāks, ja skatītu, kā ikdienas strauji mainījās tajos Latvijas rajonos, kuriem 1944. gada vasarā tuvojās aktīvā karadarbība?

Grāmatu noslēdz pielikumu daļa. Tā mani pārsteidza ar vairākām lietām. Vispirms jau tas, ka pielikumā ir ievietoti kaimiņzemju ikdienas dzīves vispārīgi pārstāsti. Perspektīvajai un salīdzinošajai analīzei, manuprāt, vieta ir pašā pētījumā, nevis pielikumos. Tāpat izbrīna tas, ka “aizmirsies” ir Ostlandes ceturtais – Minskas ģenerālkomisariāts, par kuru arī ir tapuši ikdienu atainojoši pētījumi⁶ un kas pētījumā vairāk iederētos par Krievijas situācijas aprakstu. Visbeidzot man nav īsti skaidrs, ko autori vēlējušies pateikt, pielikumā ievietojot dažus dokumentus, avīžu rakstus un feļetonus, norādes uz to izmantošanu grāmatā nav, tādēļ, šķiet, to atrašanās grāmatā attaisnojama vienīgi ar neziņu, kur izmantot papīru.

Noslēgumā es tomēr vēlētos uzteikt grāmatas autorus par mēģinājumu pacelt ikdienas dzīves tematiku, grāmatā ir sastopamas daudzas interesantas hipotēzes, piemēram, par ierastās sabiedrības hierarhijas un dzīvesveida izmaiņām, par nepieciešamību šīs izmaiņas skatīt ilgākā laika periodā u.c., bet tās prasās pēc papildus pierādījumiem un diskusijām. Grāmata sabiedrībai var sniegt daudz interesanta, bet tajā pašā laikā tā var arī maldināt, jo, kā jau atzīmēju, vietām autori pārlieku ir aizrāvušies ar atsevišķu faktu vispārināšanu. Par darba pienesumu historiogrāfijai esmu skeptisks tā teorētiskās neviennozīmības dēļ, kuras dēļ tiek pazaudēts pētījuma objekts, padarot grāmatu par savdabīgu gadījuma studiju apkopojumu, kur ir gan nodaļas ar visai teoretizētām pārdomām, bez pienācīga faktoloģiskā pamata, gan sausi faktoloģiskas nodaļas, bez mēģinājumiem šos faktus interpretēt un analizēt. Tomēr jācer, ka darba izlasišana varētu mudināt arī jaunus zinātniekus pievērsties ikdienas dzīves vēstures jautājumu pētīšanai.

Kaspars Zellis

⁶ Bernhard Chiari (1998). *Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland 1941–1944*. Düsseldorf: Droste; Evgenii Greben' (2016). *Grazhdanskoe naselenie Belarusi v usloviakh nemetskoi okkupatsii (1941–1944)*. Minsk: BGATU.